

דיאלוג על דיאלוג בשאלה: מי הוא מורה?

תקציר: המאמר עוסק בשאלה "מי הוא מורה?" באמצעות דיאלוג בין שלוש דמויות בדויות. זוג מורים ובעל חנות ספרים מבררים את השאלה, באמצעות התייחסות לכמה מהמורים הגדולים של העת העתיקה: משה, ישו, מוחמד, סוקרטס, ולבסוף גם האר"י הקדוש.

מילות מפתח: מורה, דיאלוג, למידה, ידיעה, צמצום.

גם אחרי כעשרים שנות הוראה אני שמח בכל פעם ששואלים אותי מי הוא מורה. זו שאלה חשובה ומהותית והמענה עליה מצריך אותי, כאיש חינוך, לברר לעצמי הרבה מאוד שאלות משנה וסוגיות שמתעוררות. נראה לי שהדרך הנכונה להגיע, או להתקרב להבנה היא באמצעות שיבה אל המורים הגדולים של העת העתיקה ולעשות זאת בדרך של דיאלוג.

א. בביתם, או מורה מלמד ומורה

יום שבת אחר הצהריים, חופשת פסח.

בדירתם בנווה שאנן, הצופה אל מפרץ חיפה, יושבים אמיר וענת ליד שולחן המטבח, שותים קפה ומשוחחים. עשרים שנה הם נשואים. ילדיהם נמצאים בטיול של התנועה ועיתותיהם בידיהם. הוא עגלגל וצחקן, היא חדת תווים וריצודי שעשוע בעיניה הירוקות. שניהם מורים בבית ספר תיכון בחיפה.

הם הכירו כשלימדו באותו בית ספר, קצת אחרי שסיימו את לימודיהם האקדמיים (הוא היסטוריה באוניברסיטת חיפה, היא ספרות באוניברסיטת תל אביב). שניהם מורים אהובים, שנוהגים לשוחח עם תלמידיהם, ורבים מהם אף ממשיכים לבוא ולבקר אצלם גם אחרי שסיימו את לימודיהם.

שניהם ילידי העיר, אך מקורם בקצותיה השונים – היא ממרכז כרמל הוא מהדר. לפני שהתחילו להורות לא נפגשו, ולא פעם ניסו להבין כיצד חלפו זה על פני זה לאורך כל השנים בלי להיפגש.

"אבל למה אתה מרחיק עד לשם?", שאלה.

"כי אני רוצה להתחיל מההתחלה".

הוא לגם מהקפה שלו ואז קם וניגש לארון, הוציא עוגיות כשרות לפסח ושאל אותה אם היא אוהבת את הקוקוס. היא השיבה שכן, ואכלה שתיים. הוא אמר שהוא מקנא בה שהיא יכולה

לאכול אותן ככה, בלי לפחד שתשמין. היא צחקה.

הוא המשיך: "חשבתי על זה ונראה לי שהמורים הגדולים האלה, שרצו ללמד אותנו איך חיים חיים ראויים, לימדו קודם כל על האופן שבו הם חיו. הנה, למשל, משה. הוא גדל כנסיד מצרי ורק כשהתבגר הפכה זהותו האמיתית למשמעותית. הוא הרי בן לעם העבדים שפרעה שיעבד. כשהוא יוצא מהארמון הוא רואה את הסבל שלהם ומתערב, וההתערבות הזו משנה לחלוטין את חייו. השינוי הזה, אני חושב, הוא שהפך אותו למורה, והוא שיצר את מה שהוא הורה לעם ולנו".

"כשמשה הורג את המצרי שמכה עברי, הוא עושה מעשה אמיץ מאוד", אמרה היא, וקמה להוציא מארון הספרים בסלון תנ"ך בפירוש הרטום. "תראה, הוא מסתכל קודם כל לראות שאין אף אחד, ואז הוא עוצר את המכה והורג אותו", אמרה בעודה קוראת, "הוא צריך להתגבר על הפחד שלו ועל זה שהוא שייך בעצם למכים, ומחליט שהוא שייך למוכים. למעשה, הוא לא סתם שייך אליהם, הוא מגן עליהם. והוא לא מפסיק, הוא לא מתחבא. למחרת הוא יוצא שוב, למרות הסכנה, ורואה שניים מהמוכים, האחים שלו, רבים. הוא מנסה לעצור אותם, והם דוחים את העזרה שלו ומאיימים עליו שימסרו אותו.

"לאחר שנדחה והתגלה, משה בורח למדבר, ובמדבר הוא רואה את העוול השלישי – את הרועים שעושקים את בנות כהן מדיין. שם הוא לא בורח, אלא מושיע אותן וכך הוא מסיים את המהלך שבו החל כשיצא מן הארמון – הופך למי שמגן על המוכים באשר הם. אחרי שהוא גילה בתוך עצמו את המושיע, אלוהים נגלה אליו בסנה ושולח אותו להוציא את ישראל ממצרים, להיות מורה לעמו".

אמיר התרגש מאוד, כמו תמיד כשהם מצליחים להשלים זה את זה, והוסיף: "והוא מוציא אותם ממצרים ועובר יחד איתם את המסע שהוא מסע יציאה מהכבלים והעזה לבחור במעשה המוסרי, לא משנה עד כמה הוא קשה ומסוכן. משה עצמו לא מצליח להביא את בני ישראל אל הארץ המובטחת, אבל המסע שהוא עבר איתם, מה שהוא לימד אותם באמצעות המסע ובמהלכו, הותיר בהם חותם שיאפשר להם לשוב ולבחור את הבחירה המוסרית בעתיד, פעם אחרי פעם." "נכון", אמרה ענת, "ועכשיו הייתי רוצה לעבור אל מורה אחר, שהוא תלמיד ויריב של משה, אל ישו, שלא רצה ללמד אותנו על החיים, אלא על המוות, או, בעצם על המוות והתחייה". והיא הוציאה מארון הספרים את התנ"ך והברית החדשה של לאטריס ודליץ', כרוכים יחד, וקראה:

"ויהי כאשר עבר יום השבת ותקנינה מרים המגדלית ומרים אם יעקב ושלומית בשמים לבוא ולסוך אותו בהם. ובאחד בשבת בבקר השכם באו אל הקבר בזרוח השמש. ותאמרנה אישה אל אחותה מי יגל לנו את האבן מעל פתח הקבר? ובהביטן ראו והנה נגללה האבן כי הייתה גדולה מאוד. ותבאנה אל תוך הקבר ותיראנה בחור אחד יושב מימין והוא עוטה שמלה

לבנה ותשתוממנה ויאמר עליהן אל תשתוממנה, את ישו הנוצרי אתן מבקשות, את הנצלב? הוא קם, הוא איננו פה, הנה זה המקום אשר השכיבוהו בו. אך לכנה ואמרתן אל תלמידיו ואל פטרוס כי הולך הוא לפניכם הגלילה ושם תראוהו באשר אמר לכם".

"וכך", המשיכה לדפדף בכרית החדשה, "הוא לימד את תלמידיו ואותנו על הרוח הנעלה על החומר, אבל חיה באמצעותו כשהיא נאבקת בו. הרוח שלו חיה בתוך גופו. הוא הרבה בניסים של גוף, הוא האכיל רעבים, ריפא נכים, אבל כל הניסים שלו כווננו לגילוי הרוח בתוך החומר, להתנקות מחטאי הבשר ולהתגשמות של מלכות האלוהים עלי אדמות. הוא הבין את הייעוד שלו כמורה כשהוטבל על ידי יוחנן. אז הוא חווה בגופו התגלות שכולה רוח. הוא ראה את השמיים נבקעים ואת רוח הקודש יורדת עליו כיונה, ולוקחת אותו בגופו למדבר. והוא ראה את השטן מנסה אותו ואת המלאכים המשרתים אותו, ומאז בניסים ובדברים שלו לימד את האנשים על הרוח והאהבה ועל השקר שבחומר".

"ולימד אותם יותר מכל במוות שלו", אמר אמיר בהתרגשות, "ובתחייה, כשרוחו ממשיכה לנכוח בעולם גם לאחר המוות, לאחר שנפרדה מהחומר, ומשוחחת עם התלמידים שלו ואוכלת איתם לחם". "איזה סיפור יפה", חייכה ענת, "מאוד טראגי. מאוד יפה בעיני שיש לנו את הספר הזה, שמחבר את שני הספרים יחד".

"נכון", חייך אליה, "אני כבר לא זוכר איך הוא הגיע אלינו. אני חושב שמצאתי אותו בארגו ספרים ישנים שהגיע לבית ספר, תרומה לספרייה. ואת יודעת, מאוד מעניין בעיני עד כמה הסיפור הזה, של מותו של המורה, דומה לסיפור של סוקרטס".

אמיר הלך והביא מהשירותים, מתוך סלסלת ספרי הקריאה השוכנת שם אחר כבוד, את התרגום של שמעון בוזגלו לדיאלוג "פידון" של אפלטון, שקנו לאחרונה. "לא רק הסיפור דומה", דפדף בספר, "כי גם סוקרטס, שעירו האהובה החליטה להוציא אותו להורג באשמת כפירה באלים והשחתת הנוער, מדבר על סף מותו על הרוח והגוף. הנה, הוא משוחח עם קביס, תלמידו איש תבאי, ואומר לו ששני המרכיבים העיקריים של האדם, הם הגוף והנשמה. הגוף שייך לדברים המוחשיים, המשתנים תמיד, והנשמה שייכת לדברים המופשטים והקבועים. בשונה מהגוף, הנשמה היא שחושבת על הדברים: היא זקוקה לגוף כדי לקלוט את העולם החיצוני, ועוזבת אותו במנוחה כשהיא צריכה לקלוט את העולם המופשט. בגלל שהעולם המוחשי משתנה ללא הרף, הנשמה נמצאת במנוחה רק כשהיא חושבת לעצמה או עוסקת בדברים המופשטים והנצחיים ולא בדברים המוחשיים. מצב המנוחה הזה, שבו הנשמה עוסקת במופשט, נקרא חוכמה. סוקרטס אמר שראוי יותר לנשמה להנהיג את הגוף, זאת אומרת, לקבוע לגוף מה טוב ומה רע לעשות".

והיא אמרה: "סוקרטס באמת עסק כל חייו בחוכמה. בדיאלוגים שלו עם התלמידים שלו ועם בני אתונה אחרים הוא לימד אותם לנסות ולחשוב את העולם המופשט שנמצא מעבר

לעולם המוחשי, ולהנהיג כך את הגוף שלהם באמצעות רוחם. הוא עצמו עסק בלי הפסק בחתירה אל הדברים המופשטים והנצחיים. החתירה הזו אל מעבר למוחשי קבעה את החיים וגם את המוות שלו, בגלל שהיא הטרידה והכעיסה את בני עירו עד שהוציאו אותו להורג". לפתע התרגזה. "אבל מה מלמדים אותנו שלושת המורים האלה שלך?", שאלה בכעס, עיניה הירוקות דולקות, "בשביל מה יצאנו למסע הזה, כל אחר הצהריים? אפשר למצוא כל מיני קשרים בין שלושת אלה, בין הדרכים שבהן הם מתו, בין השאלות שבהן הם עסקו, אבל מה כל זה בא ללמד אותנו?"

"אני רוצה ללמוד מהם מה זה אומר להיות מורה".

"ומה הם מלמדים אותך, אם כך?"

"הם מלמדים אותי משהו שמצאתי גם במילון", ענה ושלף מהמדף את המילון החדש של אבן-שושן. "את יודעת שיש לפחות שלוש משמעויות למילה מורה", ואז קרא לה: "מורה הוא מילה אחת שמשמעותה מי שמקנה ידיעות לאחרים, ומילה אחרת שמשמעותה 'מורה', ומילה שלישית שמשמעותה מורה, כמו ב'בן סורר ומורה'. שלוש המשמעויות מתאימות למורים האלה, כי שלושתם מרדו ומתוך כך הרוו אחריים בלמידה. הם קודם כל שאלו, ואז נתנו".

אך היא התעקשה: "ומה אני יכולה ללמוד מזה? ומה אתה?" היא הסתכלה סביבה וצחקה "במה אנחנו מורדים?", והוא ענה בלהט: "אנחנו מטילים ספק, אנחנו שואלים". "אם ככה" היא אמרה, "אני רוצה גם לשאול, אני רוצה ללמד ממורים שלא הכרתי קודם, שלא נמצאים בספריה שלנו". והיא חלפה בעיניה על מדפי הספרים שגדשו את קירות הבית.

למחרת בבוקר נסעו אל חנות הספרים המשומשים של אמיל, שחיכתה להם בהדר.

ב: בחנות הספרים, או סוד הצמצום

"שלום", אמר להם אמיל שישב בעומק החנות, משקפיו על מצחו, קורא עיתון. הציץ בהם קצרות ושאל "מה שלומכם?" מחויך והשיב את עיניו אל עיתונו.

אמיל הוא ערבי נוצרי. הם מכירים אותו מביקוריהם בחנות הספרים שלו ולא הרבה יותר. הוא גם מורה בבית ספר תיכון בעיר התחתית, מלמד היסטוריה, וחש כעס רב על כבלי תוכנית הלימודים של בית הספר הערבי הישראלי. הם משוחחים על כך לפעמים.

"תסתדרו, נכון?" אמיל שואל, וענת משיבה "בוודאי". הם ניגשו אל ארונות הספרים שגדשו את החנות הקטנה והאפלה. "הנה הכרך שחסר לנו", הוציאה ענת את הכרך הראשון של כתבי אפלטון, בתרגום יוסף ליבס, ודפדפה בו אל "האפולוגיה של סוקרטס". למה את חוזרת אליו? רצית ללמוד ממורים שלא הכרת קודם?", אמיר שאל. ענת זרקה בו מבט זועף: "נשאר לי משהו לא פתור איתו, וכאן אולי אצליח להבין. תראה, כאן באפולוגיה, בנאום ההגנה של סוקרטס, סוקרטס מתחקר את מי שהאשים אותו, מלטוס, לגבי אשמת הכפירה. סוקרטס מגיב בתקיפה

ובהאשמת מלטוס בחוסר עקביות.

"לאורך כל נאום ההגנה שלו הוא תוקף ומרגיז. הוא מציג את עצמו כגיבור ומזכיר למושבעים את שירותו הצבאי בנושא חנית בשלושה קרבות. יתרה מכך, הוא מתאר איך לחם במשך עשורים שלמים למען הצלת נפשותיהם של בני אתונה כאשר כיוון אותם לעבר חיים מוסריים. הוא טוען שאם משנתו האתית "משחיתה את הנוער", ענת קראה מן הכתוב, "אזי אני יכול להיחשב כאדם רע". הוא מצהיר שהוא מעדיף גזר דין מוות על פני ויתור על האידיאלים היקרים לו: 'אנשי אתונה, מכבד אני ואוהב אתכם, עם זאת אציית לאל ולא לכם. כל עוד רוח חיים נושבת באפי וכוחי לא יעזבני אמשך לעסוק וללמד פילוסופיה'".

"מה שחסר כאן, אני חושבת, הוא בקשה למידה של רחמים, כפי שסביר שיהיה בנאום הגנה, אבל סוקרטס טוען שהתחינה לחסדים מטילה דופי במערכת הצדק האתונאית. במקום זה הוא טוען שהוא ראוי לפרס. הוא מבקש מהמושבעים שיפסקו לו שלוש ארוחות חינם בחדר האוכל הציבורי באתונה, ומסיים את דבריו בכך שהוא מספר לקהל שהרשעתו נבעה מחוסר רצונו 'לפנות אליכם כפי שהייתם רוצים שאעשה' ובכך שהוא חוזה שההיסטוריה תשפוט את הרשעתו 'כדיראון עולם לאתונה'. מה שמוזר בעיני, שבתוך הנאום הזה שכולו מרד ורהב, אומר סוקרטס דבר אחד של צניעות שמדבר אלי: 'כשם שאינני יודע די על העולם הבא, כך אני גם חושב שאינני יודע'".

אמיל, שלאט לאט, תוך כדי דבריה, הרים את מבטו מן העיתון, הביט בהם ואמר: "זה משום שהמשפט הזה הוא לא משפט של צניעות. משמעותו היא שסוקרטס האמין שההישג הגדול של האדם הוא בהכרה שהוא יודע שאיננו יודע, ולכן הוא שואף ורוצה לדעת. סוקרטס ראה שבני אדם חיים ופועלים על פי דעות קדומות, על פי הנחות מוטעות, ומאמינים בהן ללא ביקורת. הם שבויים בידי מה שכאילו נראה טוב, מועיל ונכון. סוקרטס האמין שהיכולת להבחין בדברים האמיתיים והנכונים מצויה בנשמתו של כל אדם, ולכן הוא חשב שהתפקיד שלו כמורה הוא ליילד מתוך הנשמה של בן-השיח שלו את הידיעה האמיתית".

"בשיחות שלו עם בני אתונה העלה סוקרטס שאלות כגון: האם מה שנראה כטוב וכצודק הוא אמנם כזה? ככל שנמשכה השיחה, עלו עניינים נוספים, שגם הם דרשו בירור ובריקה, עד שהמשוחחים באו במבוכה. המבוכה הזו, נקראת אַפּוֹרְיָה, והיא שלב חשוב בלימוד שלימד סוקרטס. כשהוא באופוריה התלמיד מגלה בעצמו את הטעות שלו; הוא נוכח שהוא אינו יודע. הוא מגיע למסקנה שקודם לכן בטח בסברות לא מבוססות, שחשב אותן לאמיתיות. האופוריה מעוררת את הסקרנות ואת הרצון למצוא את התשובה הנכונה ולשאוף לדעת".

"ואלו דברים של רהב?", תמה אמיר.

"אלו בוודאי אינם דברים של מי שאינו יודע", השיבה ענת, "הוא יודע מאוד כשהוא עומד

לפני שופטיו, והוא יודע מאוד כמורה".

"מורה זקוק שתהיה לו הידיעה הזו", אמר אמיר בבטחה, ואמיל ניגש אל ארון ספרים שבירכתי החנות והוציא משם את הקוראן בתרגומו של ריבלין ואמר: "למרות שמוחמד אינו הנביא שלי, הוא מורה שאני מעריך מאוד. לא היה בו כל רהב של ידיעה. הוא ראה את עצמו קודם כל כתלמיד, כחותם הנביאים, שקיבל מרבותיו. הוא לא מתעייף מלחזור על זה שאין בפיו מה שלא היה בפי קדמון כמו משה או אברהם. הנה, למשל, כך הוא אומר בסורה ה-16: 'אלו הן מעשיות של הקדמונים, שהוא רשם לעצמו, והן הוכתבו לו בבוקר ובערב'."

"אני חש שלא בנוח עם הדברים שאמרנו כאן על סוקרטס", הפסיק אותו אמיר. "אני חושב שהדמות שלו כמורה תהיה ברורה יותר אם נעמיד אותו לעומת תלמידו, אפלטון", והוא הוציא את "ספר המדינה" של אפלטון, דפדף אל "משל המערה" ואמר: "הנה תראו. ב'משל המערה' אפלטון מבטא תפישה, שטוענת שהאידיאות נמצאות אי-שם מחוץ לאדם, ושעל החינוך מוטלת החובה להביא את האדם בסודן. אפלטון חושב שהחינוך צריך להיאבק בנטייה הטבעית של האדם לשמר את האשליה והשקר ולחתור אל האמת. במשל הזה מתוארת קבוצת אסירים היושבת בתוך מערה. האסירים כבולים כך שפניהם מופנות אל הקיר, ומאחוריהם אש. בין האש לבין האסירים נעים הלוך ושוב אנשים שבידיהם צלמים. האסירים רואים רק את הצלליות המוטלות על קיר המערה, ומשוכנעים שזו המציאות. בשלב מסוים מוצא אחד האסירים מן המערה ומשתחרר, בקשיים עצומים, מן האשליה. במסעו להשתחררות מהשקר וגילוי האמת, האסיר לשעבר יוצא אל הלילה החשוך. תחילה יש לו יכולת לחזות באור הכוכבים, בשחר, ורק לבסוף בשמש, שמסמלת את מקור האור והאמת."

"עכשיו, אם נחזור אל סוקרטס, נראה שהוא, לעומת תלמידו, הציג תפישת חינוך שמונעת מערכים פנימיים הנובעים מתוך האדם. הוא טען, כמו שאמרנו כבר כמה פעמים, שהדבר היחיד שהוא יודע הוא ההבנה שאיננו יודע. הוא מבטא את זה", אמיר אמר כשהוא שב אל הכרך הראשון של כתבי אפלטון. "למשל, בדיאלוג שלו עם מנון, בו הוא מביא את מנון להטיל ספק בכך שהוא יודע מהי המידה הטובה, ובכך מזמן לו ידיעה חדשה של עצמו. מנון הפך, באמצעות הדיאלוג שקיים עם סוקרטס, לאדם המודע לבורותו. הדיאלוג לא הוביל לידיעה של המידה הטובה, אבל במהלכו נופצו דעות קדומות של מנון, כמו למשל אלה שגרסו שהסגולה הטובה היא היכולת לשלוט בבני האדם, או שהאדם הטוב יעביר בהכרח את הסגולה הטובה לילדיו. לכן, יש לדעתי, באי הידיעה של סוקרטס גם ידיעה וגם צנעה."

עיניו של אמיר ברקו באפלולית החנות כשאמר: "הידיעה של סוקרטס היא ספק, בשעה שהידיעה של אפלטון היא אמת. סוקרטס אכן סיים את חייו בשתיית כוס תרעלה, שעירו האהובה קבעה לו כעונש על שהשחית את הנוער ופגע באמונה באלים. אפלטון, מצידו, הקים אקדמיה". "מוחמד גם הוא לא הקים כנסיה. הוא לא שם כוהנים ומתווכים בין המאמין לבין אללה. הוא קבע שהקשר בין האדם לאלוהיו הוא ישיר ובלתי אמצעי", אמר אמיל.

"אם כך, כאן מתחברות הידיעות של שני המורים המאוד שונים האלה", אמרה ענת. "סוקרטס יודע ומוחמד יודע, וזה מה שאפשר להם ללמד ולעמוד בגאווה בפני מי שתקף אותם ואת מה שייצגו, ואצל שניהם היו אלה בני עירם, אתונה ומכה. הידיעה הייתה שהם רק בשר ודם, ולכל היותר יש בידם לזמן לתלמידיהם פתח, ואת הדרך הם צריכים למצוא בעצמם".

אמיל חייך ואמר: "את אומרת שמורה צריך לדעת את סוד הצמצום שמופיע בתורת הצמצום והתיקון של האר". תורה שלפיה האל צמצם את האינסופיות שלו כדי לפנות מקום לבריאה של האדם והעולם, ובכך הוא נתן לאדם כוח והטיל עליו את האחריות לקביעת גורלו שלו, אפילו להשפעה על האלוהות. לפי התורה המעניינת הזו, בין הבורא לנברא יש יחסים דו-סיטריים שמשלימים זה את יצירתו של זה. אני חושב שמעניין לפגוש את המורה הזו, את האר", דרך ספרו של מרדכי רוטנברג".

אמיל פשפש בארגו שהיה מונח מאחורי שולחנו והוציא משם את הספר "קיום בסוד הצמצום", והראה להם אותו. "הספר הזה מלמד איך סוד הצמצום יכול להתקיים בין הורה לילדיו, בין בני זוג, בין פנים שונות של האדם, בין תקופות שונות בחיים של האדם. לטעמי הוא יכול להתקיים גם בין מורה ללומדים, כי בכל צמצום יש התפשטות של חלק אחר. הצמצום מפנה מקום לזולת, ובכך הוא מאפשר לאדם ולזולתו להתקיים בו-בזמן. מורה שמצמצם את עצמו ומפנה מקום ללמידה של תלמידו, יעצים את עצמו מתוך ההתקיימות ההדדית".

דממה השתררה בחנות, ואפשר היה לשמוע את רעש המכוניות בחוץ. ענת לחשה, כאילו חששה לקטוע את השקט "זה מה שמאפשר את השיחה בינינו, כולנו מצטמצמים ומשלימים זה את שיחתו של זה, ואנחנו שני גברים ואישה", "ושני יהודים ונוצרי", הצטרף אליה אמיר, "ושלושה ישראלים, שאחד הוא גם פלשתיני", הצטרף גם אמיל והוסיף, "אבל שלושתנו מורים שהם תלמידים. אני שמח שיצאתם מביתכם ובאתם לחנות הספרים שלי כדי שנוכל לחוש בזה".

הם נפרדו, והשניים יצאו מן החנות עם הספרים שרכשו ושבו לביתם.

ביבליוגרפיה

ספרים

- תנ"ך (תשנ"ו) פירוש א. ש. הרטום, הוצאת יבנה, תל-אביב.
 התנ"ך והברית החדשה (תשל"ו) תרגום: לטריס ודליץ'
 אפלטון, פיידון (2005). תרגום: שמעון בוזגלו, הוצאת ספרי עליית הגג, תל-אביב.
 אבן-שושן אברהם (2004). "מילון אבן-שושן" מחודש ומעודכן לשנות האלפיים.
 אפלטון, (1997). כל כתבי אפלטון, תרגום: ליבס, יוסף ג', הוצאת שוקן, תל-אביב.
 יוסף יואל ריבלין (תרצ"ו). אלקראן, הוצאת דביר, תל-אביב.

חווה לצרוס יפה (1967). (עורכת), **פרקים בתולדות הערבים והאסלאם**, הוצאת רשפים.
מרדכי רוטנברג (1990). **קיום בסוד הצמצום – מודל התנהגותי לפי החסידות הקבלית**, הוצאת מוסד ביאליק,
ירושלים.

אתרים:

<http://www.e-mago.co.il/Editor/philosophy-1083.htm>

<http://www.e-mago.co.il/Editor/history-16.htm>

<http://lib.cet.ac.il/Pages/item.asp?item=2197>

http://www.jewishpsychology.org/about3_h.php

E-mail: Raviv31@Gmail.com